

Naxçıvanın

memarlıq inciləri

Ü mummillər liderimiz bu sözləri Naxçıvan şəhərində Məminə xatun məqbərəsini ziyarət edərkən söyləyib.

Ulu öndər "bizlər çox vaxt bu abidəni gözəl memarlıq abidəsi kimi təbliğ edirik" deyərək bu sənət əsərinin çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrimizin yaşadılması istiqamətində oynadığı rola da toxunub: "Bu abidənin memarlıq qiyməti ilə bərabər, bizim üçün bəlkə daha da böyük qiyməti Azərbaycanın qədim dövlət olmasını göstərməsidir. Bu, təkcə memarlığın zənginliyini yox, dövlətçiliyin nə qədər zəngin olduğunu, nə qədər möhkəm olduğunu da göstərir. Əgər dövlətçilik o qədər yüksək səviyyədə olmasaydı, onlar bu cür abidənin yaradılması barədə qərar qəbul edə bilirdilermi?".

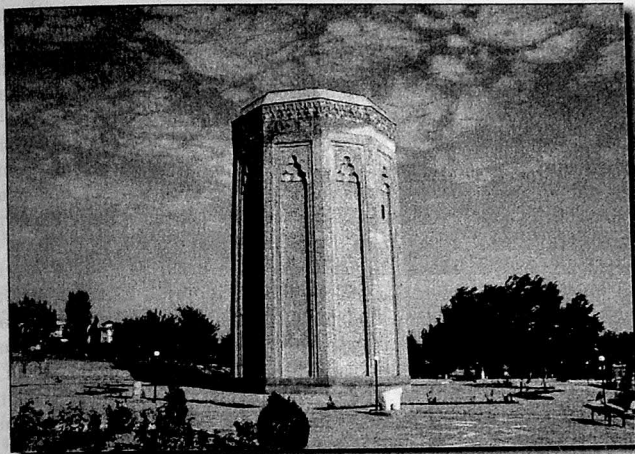
Tariximizin tədqiq və təbliğinə maraq artıb

"Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" Muxtar Respublika Ali Məclisi sədrinin imzaladığı sərəncam əsasında burada 1162 abidə qeydə alınıb, onlardan 56-sı isə dünya əhəmiyyətli abidə olub.

Hər biri də xalqımızın zəngin və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini özündə yaşadan memarlıq inciləridir. O incilər ki, onlar tariximizin on ikinci yüzilliyindən başlayaraq bugünümə qədər ayrı-ayrı dövrlərdə, məqamlarda inşa olunublar, iqtisadi güdrətimizi, gücümüzü, başlıcası isə varlığımızı dünyanın yaxın-uzaq ölkələrinə tanıdıblar.

Əslinə qalsa həyata keçirilən bu tədbirlər də xalqımızın ümummillər lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında muxtar respublikanın uzun müddət üçün işlənilən hazırlanmış inkişaf strategiyasından qaynaqlanıb.

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunan geniş müşavirədə "Naxçıvan ərazisində həddindən çox dünyamiqyaslı tarixi-memarlıq abidələri var..."

Dünyada böyük dövlətlər var, amma böyük abidələr yarıda bilmirlər, çünki imkanları yoxdur...

Heydər Əliyev

Xalqın milli varlığı, milli ruhu onun mədəniyyətində əbədi yaşayır.

Onların hər biri Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini göstərən abidələrdir"-deyən ulu öndər böyük təəssüflə onu da qeyd edib ki, hələ də bunlar haqqında tarixi mənbələr və topluslar yoxdur. Dahi ö. Jər həmin çıxışında qarşıda duran mühüm vəzifələrdən də danışıb.

Böyük narahatçılıqla deyib ki, "əgər bizim millətimizin keçmişini, tarixini, mədəniyyətini, onun mənbəyini bizim alimlərimiz, ziyalılarımız tədqiq etməsələr, sübut etməsələr, bəs bunu kim edəcəkdir. Bax, bütün bu səbəbdən mən Naxçıvan Muxtar Respublikasında Elmlər Akademiyasının bölməsinin yaradılması haqqında qərar qəbul etmişəm".

Daşlar dil açır danışır...

Alimlərin fikrincə, Naxçıvanda hər daşın, hər qayanın altında bir tarix yatır. Bu yaxınlarda bölgədə keçirilən mötəbər elmi toplantıda-beynəlxalq simpoziumda iştirak edən mütəxəssislərin yekun rəyləri də bundan ibarət olub ki, məmləkətimizin ayrılmaz bir parçası olan bu diyar bəşər sivilizasiyasının, mədəniyyətinin ən başlanğıc nöqtələrindən

birli olub. Bu qədim və keşməkeşli tarixi edən mənbələr, amillər də çoxdur: ilk insanların yaşadıkları mağaralar, qədim yaşayış yerləri, erkən şəhər mədəniyyəti, möhtəşəm qala divarları, qayaüstü rəsmlər, daş qoç heykəlləri, xatirə memarlığının ən mükəmməl nümunələri olan memarlıq inciləri... Qazma, Əshabi-kəhlf, Kilid mağaralarında daş dövrü mədəniyyətinin izləri aşkar olunub. Bu yerlərdə insanlar ibtidai icma dövründə yaşayıblar.

Eramızdan əvvəl dördüncü minilliyin sonu və ikinci minilliyin əvvəllərində isə Naxçıvan ərazisində Oğlanqala, Qarabağlar, Çalxanqala, Govurqala kimi qala-şəhər məntəqələri fəaliyyət göstərmişdir. Gəmiqaya rəsmləri kimi təsviri sənət abidələri, bədii tərtibatlı boyalı qablar, tunc məmulatları və sairə Naxçıvanın qədim tayfalarının həyat tərzi, dini-ideoloji və fəlsəfi-estetik dünyagörüşünü əks etdirir.

Sonrakı dövrlərdə də Naxçıvan Şərqlə Qərbdə arasında mühüm karvan yolları üzərində yerləşən iri ticarət mərkəzinə çevrilib. Bu amil heç də bölgəyə həmişə xeyir-bərəkət, bolluq gətirməyib. Bu sə-

bədbən də uzun illər boyu o, döyüş meydanlarına çevrilib. Hətta qədim romalılar, parfiyalılar, sasanilər də neçə əsrlərlə bu torpağa göz dikiblər.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin tərkibinə daxil olan Naxçıvan təkcə ayrılmaz parçası olduğu Azərbaycan deyil, həm də Yaxın və Orta Şərqi gözəl və əzəmətli şəhərlərindən birinə çevrilir. O, böyük ticarət və sənaye, mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanır. XII əsrdə isə Naxçıvan Azərbaycanın Atabəylər-Eldəgizlər dövlətinin paytaxtına çevrildikdən sonra onun qüdrəti daha da artır.

Regionda çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinin təməli də məhz o dövrdə qoyulur. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tariximizin tədqiqi, öyrənilməsi və təbliği sahəsində bu amillə bağlı qarşıda duran vəzifələri aydın və konkret şəkildə belə göstərib: "Bugünkü Azərbaycanın böyük bir hissəsi, həm Naxçıvan tərəfdə olan hissəsi, həm də Araz çayının o tərəfindəki hissəsi Azərbaycan dövləti, Atabəylər dövləti olubdur. Ona görə də biz buna tarixi qiymət verməliyik".

Orta əsr Naxçıvan memarlıq məktəbi və onun ilk əsəri

XII əsrdə Azərbaycan intibahı özünü iki zirvədə xüsusilə göstərə bilib: ədəbiyyat sahəsində və memarlıqda. Böyük rus şərqşünası Yevgeni Bertelsin belə bir fikri var: "Əgər dünyanın bütün dövrlərində yaşamış şairləri bir cərgəyə düzmək lazım gəlsə, mən birinci yeri tərəddüd etmədən Nizami Gəncəviyə verərdim". Sənətsünaslar isə belə deyirlər: Dahi Nizami poeziyada hansı zirvəni kəşf edə bilməyirsə, Naxçıvan memarlıq məktəbi öz sahəsində ən yüksək zirvəyə qalxmışdır. Naxçıvan memarlıq məktəbi öz dövrünün ən yüksək nailiyyəti olmaq etibarilə Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olub. O, türk, ərəb, səlcuq memarlıq xüsusiyyətlərinin əsas ştrixlərini özündə birləşdirərək heç bir mədəniyyəti təkrar etməyib.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi və ən görkəmli nümayəndəsi olmaqla Qərb ölkələrində bu sənətin imzası olduğu bir dövrdə Şərqi aləmində bir sıra şah əsərlərin müəllifi kimi tanınıb. Böyük rus alimi, akademik M. V. Alpatov onun yaradıcılığında söz açaraq deyib ki, "belə yüksək memarlıq forması duyğusuna, kompozisiyasının bu cür klassik bitkinliyinə və ifa mükəmməlliyinə bu dövrdə Orta Avropa memarlığında təsadüf olunmur".

Memar Əcəmi həm də öz zəmanəsinin elmi bitkilərinə ziyələnmiş, hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəxsiyyət olub. Bu məktəb Şərqi dünyasına Əmirəddin Məsud Naxçıvani, Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani kimi dahi memarlar, sənətkarlar bəxş edib. Bu dövrdə həndəsə və riyaziyyat elmləri də yüksək dərəcədə inkişaf etdiyindən bu elmi bilik və vərdişlərin təbii olduğu sahələrdən biri də memarlıq olub.

Memar Əcəminin yaradıcılığında formalaşan memarlıq tiplərindən ən bitkini qüllələri türbələr olub. Ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslərin xatirəsinə ucaldılan bu monumental abidələr el arasında uzun illər "Günbəz" adı ilə də tanınıblar. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşən və yerli camaat arasında "Atababa günbəzi" adı ilə tanınan Yusif Küseyr oğlu türbəsi 1162-ci ildə inşa olunub. O, ustad memarın bugünüməzə gəlib çatan ilk böyük əsəri olub. Sərdabə və yerüstü qülləvari hissədən ibarət olan bu abidənin kitabəsində onun kimin şərəfinə və hansı tarixdə inşa olunduğu da əksini tapıb: "Bu türbə xacə, canlı rəis, dinin zəkası, islamın camalı, şeyxlər başçısı Yusif Kuseyir oğlunundur". Digər kitabədə isə onun "Bəna Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanın eməli" sözləri yazılıb.

Şeyxlər başçısının türbəsi ikiqatlı olub, səkkizbucaqlı formadadır. Sərdabə yer altına salındığından türbə ətrafdan birtəqatlı qüllə kimi görünür. Abidə ilk baxışdan tutumunun həndəsi təmizliyi, nisbətlərinin incəliyi və harmonik gözəlliyi ilə seçilir. Əsas tikinti və bəzək hörgüsü kimi bir materialdan-bişmiş kərpicdən ustalıqla elə istifadə olunub ki, o da abidənin həndəsi biçiminin bütövlüyünü gücləndirməklə bərabər ona vahid, qırmızımtıl kolorit verir. Kompozisiyasının sadə olmasına baxmayaraq, bu abidə özünün düzgün olmasına bəxşən ornament bəzəyinin zənginliyi ilə də seçilir.

Naxçıvanın "Tac-Mahalı"- Məminə xatun məqbərəsi

Məminə xatun məqbərəsini Naxçıvanın Tac-Mahalı adlandırılan heç də yanılmırlar. Düzdür, Tac-Mahal Hindistanda yerləşir. Deyilənə görə, orta əsrlərdə inşa olunan bu abidə oradakı memarlıq incələrinin ən gözəlidir. Məminə xatun türbəsi isə memar Əcəminin şah əsəri olmaqla Naxçıvanın gözəllik simvoluna çevrilib.

Təkcə Azərbaycanda deyil, islam ölkələrində də ən uca və incə kompozisiyalı türbələrdən olan bu abidənin belə uzunömürlüliyü, ilk olaraq onun

mühəndis həllinin bitkinliyi ilə bağlıdır. Memar Əcəmi bu əsərində təkcə bədii təfəkkürün dərinliyi, zövq incəliyi deyil, eləcə də geniş riyazi biliyə və zəngin yaradıcılıq təcrübəsinə əsaslanan mühəndislik dühası nümayiş etdirə bilib. AMEA-nın müxbir üzvi, memarlıq doktoru Cəfər Qiyasinin sözləri ilə desək, abidənin dayaq sistemi, xüsusilə sərdabəsinin quruluşu ilə tanışlıq əyani göstərir ki, naxçıvanlı memar öz sağlığında "mühəndislər başçısı" titulu heç də nahaq yerə qazanmayıb.

Təbii ki, Azərbaycan Atabəylər dövləti tariximizin və varlığını ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edib. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in 75 illik yubiley tədbirləri çərçivəsində Məminə xatun türbəsi muzeyinin ekspozisiyası ilə tanış olarkən bununla bağlı deyib ki, "bu abidə Atabəylər dövlətinin Azərbaycan dövlətçiliyini yüzillərlə dünyaya nümayiş etdirməsini, Atabəylər sülaləsinin, nəslinin Azərbaycan tarixində nə qədər böyük yer tutduğunu göstərir."

Əsrlər boyu yerli əhali arasında "Atabəy günbəzi" kimi tanınan bu məqbərə 1186-cı ildə inşa olunub. O, Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi olan Şəmsəddin Eldənizin arvadı Məminə xatunun şərəfinə ucaldılıb.

Bəzi tədqiqatçılara görə, Atabəylər dövlətinin başçısı Şəmsəddin Eldəniz, onun həyat yoldaşı Məminə xatun və oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan da bu sərdabədə dəfn olunublar. Ümummilli liderimiz abidəni inşa etdirən adamlar haqqında da yüksək fikirlər söyləyərək onları müdrik insanlar adlandırb. Deyib ki, "əgər o müdriklik, böyük zəka, ağıl olmasaydı, məsələn Şəmsəddin Eldəniz öz həyat yoldaşına bu cür türbənin yadılmasına qərar qəbul etməzdi... O nəsil nə qədər ağıllı olubdur ki, onun oğlu bunu davam etdirib və bizim tariximizi göstərən bu qədər əzəmətli memarlıq abidəsi, tariximizi təsdiq edən abidə yaranıbdır".

Ümumi hündürlüyü 30 metrə yaxın olan türbə sərdabə və yerüstü hissədən ibarətdir. Sərdabə hissəsi planda onbucaqlıdır, orijinal quruluşlu olub, bədii baxımdan da zəngin tərtibata malikdir. Türbənin bucaqlarındakı çıxıntılar isə kufi xətlə işlənmiş kitabələrlə örtülüb. Bu kitabələrin uzunluğu isə 500 metrə çatır. Mürəkkəb quruluşlu həndəsi ornamentlərlə kompozisiyaya daxil edilmiş firuzəyi kaşılar onu daha da zənginləşdirir.

Abidə əzəmətli memarlıq zənginliyi ilə yanaşı, Azərbaycanın qədim tarixini, möhtəşəm dövlətçilik ənənələrini, onun yüksək mədəniyyətə malik olmasını da açıq göstərir. Abidənin baş tağında kufi

xətlə yazılan bu sözlər də insanları xeyirxah əməllərə səsləyir: "Biz gedirik ancaq qalır ruzigar. Biz ölüürük, əsər qalır yadigar".

Qarabağlar-Elxanilər dövrünün məşhur şəhəri

Naxçıvanın memarlıq incəliyi sırasında Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndindəki memarlıq kompleksi özünəməxsus yer tutur. Kompleks iki qoşa minarədən, 16 metr hündürlükdə olan türbədən ibarətdir. Minarə ilə türbənin üst qatı kaşı naxışlarla bəzədilib. Onların arasında qalan 15-20 metr məsafədə isə dini bina qalıqları var.

Dərələyəz dağ silsiləsinin yamaclarında yerləşən bu kəndin də uzaq keçmiş, qədim tarixi olub. Qalacıq deyilən ərazidə insanlar son tunc və ilk dəmir dövrlərdə yaşayıblar. Yaşayış məskəninin adının etimologiyası ilə bağlı deyilənlər də maraqlıdır. Alimlərin fikrincə, Qarabağlar sözü qədim türk tayfası olan kəngərlilərin bir qolunun adı ilə bağlı olub.

Bu məlumat X əsr müəllifi Konstantin Baqramarodunun Cənubi Rusiya çöllərində yaşayan peçeneq-kəngərlərin bir tayfasının qarabag adlanması barədə deyilənlərlə tam uzlaşır. Tariximizin orta əsrlər dövründə isə Qarabağlar Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olub. Onun Yaxın Şərqi ölkələri ilə Avropanı birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşməsi sayəsində burada sənətkarlıq, ticarət, iqtisadi həyat xeyli tərəqqi edib.

Qarabağlar kəndindəki qoşa minarənin XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində tikildiyi ehtimal olunur. Minarələrin bir-birlərinə bağlayan baştaq isə XIV əsrdə inşa olunub. Baştaqın üzərində Elxani hökmdarı Hülaki xanın arvadı Quti xatunun adı yazıldığından, onun şərəfinə tikildiyi güman edilir. Heç şübhəsiz ki, Hülaki xanı bu şəhərdə yaşayıb.

Sərdabə və yerüstü hissədən ibarət olan Qarabağlar türbəsinə qüllələri türbələrini əsas xüsusiyyətləri əks olunub. Abidənin 12 bucaqlı yeraltı sərdabəsinin divarları daşdan, günbəzləri isə kərpicdən hörülüb. Türbənin səthi isə qırmızı və firuzəyi kaşılı kərpiclə örtülərək, həndəsi ornament xatırlayan kitabələrlə bəzədilib. Kitabə qurşağı isə nəsx xətlə işlənib. Onun memarlıqda başlıca kompozisiya xüsusiyyəti isə 4 baştaqlı olmasıdır. Ayrı-ayrı qütblərdə yerləşən bu baştaqlar ona dörd fasadlı görkəm verir.

Türbənin konus şəklində olan yuxarı günbəzi və müvafiq kitabələri dağlıqdan onun tikilmə tarixini dəqiq müəyyən etmək mümkün olmayıb. Aparılan tədqiqatlar isə Bərdə türbəsi kimi onun XIV əsrin əvvəllərində tikildiyini göstərir. Bu türbələr

arasında oxşarlıqlar da çoxdur. XII əsr türk səyyahı Övliya Çələbi "Səyahətnamə" əsərində Qarabağları meyvə bağları arasında yerləşən böyük şəhər kimi təsvir edib. Onun fikrincə, o dövrdə burada 50 min adam yaşayırdı, çoxlu məscid, minarə, karvansara mövcud olub.

Araz çayı sahilində məğrur abidə

Culfa rayonu ərazisində yerləşən Gülüstan türbəsi memarlıq xüsusiyyətləri baxımından Naxçıvanda ki qüllələri türbələr qrupuna daxil olan abidələrdən fərqlənir. Bu abidə ilk növbədə orta əsr Naxçıvan memarlığında əsas tikinti materiallarının yalnız kərpic və kaşidan olmasını iddia edənlərin fikirlərini alt-üst edir. Türbənin 12 üzlü gövdəsi qırmızı tuf daşlarından, kürsüsü isə iri üzük daş lövhələrindən inşa olunub. Digər qüllələri türbələr kimi bu abidə də iki hissədən ibarət olsa da, burada sərdabə qatı yerin üst qatında tikilib. Türbənin qüllələri tutumu ilə onu üzərində saxlayan kürsülüyn üzvi bağlılığı təmin edilib. Bu səbəbdən də inşa tarixindən neçə əsrlər ötməsinə baxmayaraq öz vüqarını hələ də saxlaya bilib.

Türbənin səthi daş üzərində həkk olunan qabartma hündəsi ornamentlərlə bəzədildiyindən o incə və zərif görünür. Halbuki Möminə xatun və Yusif Küseyr oğlu türbələrində bu cür ornamentlərdən istifadə olunmayıb. Bu ilk növbədə bu abidədə istifadə olunan tikinti materiallarının bu cür xassələrindən irəli gəlib. Abidənin üst qatı örtüyü bütövlükdə daşdıldığından onun günbəzinin piramidal, yoxsa konus biçimli olması ətrafında mübahisələr hələ də davam edir. Abidədə epiqrafik materialın, daş kitabənin olmaması türbənin inşa tarixini dəqiqləşdirməyə imkan vermir. Onun kimin şərəfinə tikildiyi, memarının kim olması da hələlik bəlli deyil.

Möminə xatun məqbərəsinin təsiri ilə onun XIII əsrin əvvəllərində inşa olunduğu ehtimal olunur. Bu abidə də ölkəmizin iqtisadi qüdrətini göstərir.

Memarlıq abidələrinə isti münasibət

Son on ildə Naxçıvanda aparılan genişmiqyaslı quruculuq tədbirlərinin mühüm bir qolunu da xalqın keçmişinə mənsub olan hər qayanın, hər daşın tarixini yaşatmaq ideyası təşkil edib. Bir çox abidələrdə əsaslı təmir və yenidənqurma işləri aparılıb. Əlincəqay üzərindəki XIII-XIV əsrlərə aid edilən Xanəgah kompleksi də onlardan biri olub. Deyilənə görə, həmin xanəgahda ustad Nəsiminin müəllimi olan Fəzlullah Nəimi dəfn edilib.

Xanəgah əvəzinə "İmamzadə"lərin meydana gəlməsi Səfəvilər dövrü üçün xarakterik olub. Naxçıvan "İmamzadə"sinin isə bir kompleks kimi yaranmasını XVII əsrə aid etmək olar. Son illər bu abidə-kompleksdə də əsaslı təmir işləri aparılıb, ora dindarların ixtiyarına verilib. XVIII əsrdə tikilməsi güman edilən Xan evində aparılan əsaslı təmir və yenidənqurma işlərindən sonra bu obyekt də şəhərin ən gözəl tikililərindən birinə çevrilib. İndi burada Xaçı muzeyi fəaliyyət göstərir. Naxçıvan şəhərində Buzxana kompleksi, Cümə və Zaviyyə məscidləri, İsmayılخان hamamı və digər obyektlərdə də bərpaçı mütəxəssislər bu abidələrin nəfəsini, ruhunu tam duya biliblər.

Naxçıvan şəhərində Köhnə Qala deyilən ərazidə Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsi bərpa edilir. İki hissədən - sərdabə və türbə hissədən ibarət olan səkkizgüşəli bu abidədə tikinti işləri artıq yekunlaşıb. Kaşı daşlarla işlənən hündəsi ornamentlər abidəyə xüsusi yaraşır verir. Türbənin çardağ hissəsi isə piramidal şəkildə işlənib. Naxçıvan MR Nazirlər Kabineti yanında elmi-bərpa istehsalat idarəsinin bərpaçı mütəxəssisləri 15 metr hündürlüyündə olan bu obyektə hördükləri muncuq-muncuq kərpiclərdə, saldıqları zərif naxışlarda dahi memarların dəst-xətlərini olduğu kimi təkrarlayıblar. Onu da qeyd edək ki, bu abidə Muxtar Respublika Ali Məclisi sədrinin "Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında" sərəncamına əsasən inşa olunub.

Təbii ki, əcdadlarımızın özlərindən sonra qoyub getdikləri bütün tarix və mədəniyyət abidələri bu yurdun Azərbaycançılıq möhürü olub. Bu abidələr təkcə varlığımızı və dövlətçiliyimizi yaşatdırlar, onlar həm də zaman-zaman ölkəmizin iqtisadi qüdrətini özlərində təcəssüm etdirirlər. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev də döndə-döndə deyirdi: "Dünyada böyük dövlətlər var, amma böyük abidələr yarada bilmirlər, çünki imkanları yoxdur".

Görünür, Azərbaycan bu cəhətdən xoşbəxt ölkədir.

● Məmməd MƏMMƏDOV,
Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputatı,
tarix elmləri namizədi,
əməkdar jurnalist